

A Comparative and Critical Study of the Themes of Theological Arguments of Sheikh Sadouq, Sheikh Mufid and Khwaja Nasir Tusi (RA) in Proving the Existence of God

Kavous Rouhi Barandagh

Associate Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

Fahimeh Faghihi

Third-level Student, Imam Hossein Institute of Higher Education (AS), Yazd, Iran.

Ebrahim Faraji

Third-level Student, Qom Seminary, Qom, Iran.

Abstract

Proof of God's existence is a core theological question. Theologians and philosophers have long strived to answer it, leaving their achievements in written works. This essay examines the proofs offered by Shiite theologians Shaykh Sadouq, Shaykh Mofid, and Khwaja Nasir al-Tusi (peace be upon them). It employs a library-based data collection method and a descriptive, analytical, and critical approach to analyze these proofs. After collecting their views, the data is classified and compiled. The essay then analyzes the views, explaining their commonalities and differences. Finally, it offers critical points and reaches a key conclusion. While all three theologians base their arguments on numerous proofs (Fitra, Pay the potential penalty, teleological arguments, occurrence, motion, possibility and necessity), Khwaja Nasir's contribution and the strength of his arguments are considered to be greater than those of

–Corresponding Author: k.roohi@modares.ac.ir

How to Cite: Rouhi Barandagh, K., Faghihi, F., Faraji, E (2024). A Comparative and Critical Study of the Themes of Theological Arguments of Sheikh Sadouq, Sheikh Mufid and Khwaja Nasir Tusi (RA) in Proving the Existence of God. *Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Theology*. 5 (8). 7-36. DOI: 10.22054/jcst.2024.79607.1167

Shaykh Sadouq and Shaykh Mofid, with Shaykh Mofid's contribution surpassing Shaykh Sadouq's. However, most of their arguments have been further developed by later Shiite theologians and philosophers.

Keywords: Proofs of God's Existence, Kalam Methodology, Rational Argumentation, Shaykh al-Sadouq, Shaykh al-Mofid, Khwaja Nasir al-Tusi.

1. Introduction

The most basic debate in Islamic theology is the debate of proving the existence of God. In this path, reason and narration are considered two main sources; but the verbal method of each theologian may be different in benefiting from these sources. Therefore, it is very important to study the verbal method of theologians in proving existence, because while knowing how much each of them benefits from reason and narration, the points of commonality and difference of each of the methods are also clarified, and in this regard, in a way finds it versatile and practical. And it enables man to answer doubts in accordance with the time.

Proof of God's existence is a core theological question. Theologians and philosophers have long strived to answer it, leaving their achievements in written works. This essay examines the proofs offered by Shiite theologians Shaykh Sadouq, Shaykh Mofid, and Khwaja Nasir al-Tusi (peace be upon them).

First, the research findings of the written works of three prominent Shiite theologians are mentioned, and in the second step, the research findings are categorized and the similarities and differences of the proofs of Allah in the works are discussed, and finally, a discussion is done. And each piece of evidence will be analyzed.

2. Literature Review

In terms of research background, among the researches related to the subject of this article, the following two can be mentioned: 1) Comparative cognitive methodology of theological thought by Sadouq and Mofid, compiled by Niazi and Mahmoudi (2006) and 2) Analysis and investigation of the relationship between reason and hadith in thought of Sheikh Sadouq, written by Mehrania et al. (2014), but these researches have only examined the theological method of theologians in a general and brief way, while the present research tries to have a comprehensive and detailed look at the theological method of Sheikh Sadouq, Sheikh Mofid and Khawaja Nasir and compare their methods. Also, the critical analysis of each of the arguments used by three prominent Imami theologians is the second approach of this article and has been researched as much as possible in this essay.

3. Methodology

It employs a library-based data collection method and a descriptive,

analytical, and critical approach to analyze these proofs. After collecting their views, the data is classified and compiled.

4. Conclusion

The achievements of this research can be organized as follows:

Examining the works of Sheikh Sadouq relies on narrations to prove the existence of God, although his theological method is often accompanied by quoting hadiths; however, the selection of hadiths, the arrangement of hadiths, and the expression and solution of problems all show that he benefited from the rational method. But it has not been far from intellectual issues. However, Mofid and Khwaja Nasir Tusi, unlike Sadouq, avoid narrating traditions directly and mostly use rational arguments and terms to prove God, and Khwaja Nasir's arguments in proving God are completely philosophical. In his works, he mentions the proof of the existence of the world. Also, the different interpretations of the proof of possibility and obligation show the precedence of this proof over other proofs in proving God in his eyes.

All three Shiite theologians have used the two reasons of occurrence, possibility and obligation, and Sheikh Sadouq and Khwaja Nasir have used the proof of movement, and only Sheikh Sadouq has held on to the three reasons of nature, the possible repulsion of the eagle, and the order of the world.

Most of the arguments of the three theologians, due to the promotion of theological and philosophical issues, were objected to by the Shiite philosophers, especially Mulla Sadra, in the following centuries, and finally, they completed it.

Some of the problems raised by contemporary authors, especially in rejecting the possible argument of repulsion of the eagle, face serious problems.

While all three theologians base their arguments on numerous proofs (Fitrah, Pay the potential penalty, teleological arguments, occurrence, motion, possibility and necessity), Khwaja Nasir's contribution and the strength of his arguments are considered to be greater than those of Shaykh Sadouq and Shaykh Mofid, with Shaykh Mofid's contribution surpassing Shaykh Sadouq's. However, most of their arguments have been further developed by later Shiite theologians and philosophers.

پژوهشنامه کلام تطبیقی شیعه

دوره ۵، شماره ۸، بهار و تابستان ۱۴۰۳، ۷-۳۶

jcst.atu.ac.ir

DOI: 10.22054/jcst.2024.79607.1167

مطالعه تطبیقی انتقادی مضامین استدلال‌های کلامی شیخ صدوق، شیخ مفید و خواجه نصیر طوسی (ره) در اثبات وجود خدا

دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده علوم انسانی، تهران، ایران

کاووس روحی برندق * ID

طلبه سطح سه، مؤسسه آموزش عالی امام حسین (ع)، یزد، ایران

فهیمة فقیهی ID

طلبه سطح سه، حوزه علمیه قم، قم، ایران

ابراهیم فرجی ID

چکیده

اثبات وجود خدا، بنیادی‌ترین بحث از مباحث کلامی است که متکلمان و فلاسفه از دیرزمان در این راستا از هیچ کوششی دریغ نورزیده و دستاورد دیدگاه‌های خود را در میراث مکتوب درج کرده‌اند. در این میان از جمله متکلمان متقدم شیعی که در این زمینه اقدام به ارائه نظر کرده‌اند می‌توان به شیخ صدوق، شیخ مفید و خواجه نصیر طوسی (ره) اشاره کرد. این جستار پس از گردآوری دیدگاه‌های سه متکلم شیعی نامبرده، اقدام به طبقه‌بندی و تدوین داده‌ها نموده و سپس به تجزیه و تحلیل دیدگاه‌ها و بیان نقاط اشتراک و افتراق آن‌ها پرداخته و در پایان به برخی نکات انتقادی اشاره کرده و به این نتیجه اساسی دست یافته است که اگرچه هر سه متکلم از استدلال‌های خود به برهان‌های متعدد، مانند: فطرت، دفع عقاب، نظم، حدوث، حرکت، امکان و وجوب، استناد کرده‌اند ولی به ترتیب، سهم خواجه نصیر در این زمینه و نیز قوت استدلال بیشتر از شیخ صدوق و شیخ مفید و بهره شیخ مفید بیشتر از شیخ صدوق است؛ اگرچه بیشتر استدلال‌های آنان توسط متکلمان و فیلسوفان متأخر شیعی، ارتقا یافته است.

کلیدواژه‌ها: ادله اثبات وجود خدا، روش کلامی، استدلال عقلی، شیخ صدوق، شیخ مفید، خواجه نصیر طوسی.

مقدمه

بنیادی‌ترین بحث در مباحث کلام اسلامی، بحث از اثبات وجود خداست. در این مسیر عقل و نقل به‌عنوان دو منبع اصلی مطرح هستند؛ اما ممکن است شیوه کلامی هر متکلم در بهره‌مندی از این منابع متفاوت باشد؛ بنابراین، مطالعه شیوه کلامی متکلمان در اثبات وجود اهمیت زیادی دارد، زیرا ضمن آشنایی با میزان بهره‌مندی هر یک از آنان از عقل و نقل، نقاط اشتراک و افتراق هر شیوه نیز روشن می‌شود و در این راستا، امکان دستیابی به شیوه‌ای همه‌جانبه و کاربردی فراهم می‌شود و انسان را قادر به پاسخ‌گویی به شبهات متناسب با زمان می‌سازد.

بر این پایه، جستار حاضر درصدد است شیوه استدلال آوری سه متکلم بزرگ شیعی، شیخ صدوق و شیخ مفید و خواجه نصیر طوسی (ره) را از زاویه میزان بهره‌گیری از ادله عقلی و نقلی و همچنین گونه استدلال کلامی در بحث اثبات وجود خدا به‌صورت مطالعه تطبیقی مورد پژوهش قرار دهد.

اما از جهت پیشینه پژوهش؛ از جمله پژوهش‌های مرتبط با موضوع مقاله حاضر می‌توان به دو مورد اشاره کرد، (۱) بررسی روش‌شناختی تطبیقی اندیشه کلامی صدوق و مفید، نوشته نیازی و محمودی (۱۳۹۰) و (۲) تحلیل و بررسی رابطه عقل و نقل در اندیشه کلامی شیخ صدوق، نگاشته مهرنیا و همکاران (۱۳۹۸) ولی اولاً پژوهش‌های پیشین صرفاً به‌طور کلی و اجمالی به بررسی روش کلامی متکلمان پرداخته‌اند، درحالی‌که پژوهش حاضر سعی دارد ضمن نگاهی همه‌جانبه و جزئی‌تر به روش کلامی شیخ صدوق و شیخ مفید و خواجه نصیر (ره) به بررسی تطبیقی روش آنان را در زمینه اثبات خدا پردازد. از این گذشته، تحلیل انتقادی هر یک از برهان‌های مورد استفاده سه متکلم برجسته امامیه، دومین رویکردی است که این مقاله دارا است و در حدّ توان در این جستار مورد پژوهش قرار گرفته است.

پژوهش حاضر در گerdآوری مطالب، از روش کتابخانه‌ای و در تجزیه و تحلیل داده‌ها، از شیوه توصیفی - تحلیلی آمیخته با روش انتقادی بهره گرفته است.

بر این اساس، نخست یافته‌های تحقیق از آثار مکتوب سه متکلم برجسته شیعی ذکر خواهد شد و در گام دوم یافته‌های تحقیق طبقه‌بندی شده و به ذکر نقاط اشتراک و افتراق برهان‌های به‌کاررفته در اثبات خدا در آثار این سه متکلم پرداخته خواهد شد و سرانجام در ادامه به تحلیل هر یک از بره‌ای‌ها و ذکر نکات انتقادی اقدام خواهد شد.

یافته‌ها و بحث و تحلیل

در ادامه یافته‌های تحقیق از آثار مکتوب سه متکلم برجسته شیعی، شیخ صدوق، مفید و خواجه نصیر طوسی با اختصار ذکر گردیده است:

۱. برهان حدوث

تقریر شیخ صدوق: با عنایت به این که صدوق محدث است روش کلامی وی نیز صبغه حدیثی دارد. از این رو، برای دفاع از عقاید دینی به جمع‌آوری احادیث پرداخته است. از جمله در کتاب التوحید، احادیث مرتبط با توحید را در ۶۷ باب تنظیم کرده است. همچنین در کتاب الاعتقادات به بیان عقاید شیعه و استناد آن به آیات قرآن و روایات ائمه معصومان (ع) پرداخته است. البته این به معنای دوری او از اندیشه و تأکید صرف بر روایات نیست، بلکه ذیل روایات در بحث حدوث عالم، به شرح مباحث و پاسخ به اشکالات دست‌زده است (صدوق، ۱۳۹۸، ص ۲۹۸ تا ۳۰۴). از سوی دیگر، روایاتی که انتخاب و نقل کرده حاوی استدلال‌های عقلی برای اثبات خداست؛ هر چند انتخاب و چینش آن‌ها نیز نیازمند طرحی است که قاعدتاً به خاطر دید عقلانی او صورت گرفته است. بنابراین، اگرچه در روش عقلی نباید به روایت استناد کرد و استدلال نقلی صرفاً جهت اقناع مخاطب برای پذیرش عقلی است؛ چنانکه در جایی که هدف تأیید روش عقلی است می‌توان از روایاتی که حتی در آن استدلال عقلی وجود دارد بهره گرفت. لیکن روش اصلی شیخ صدوق، نقلی است و او به جهت اینکه مطالب در روایات آمده است، بدان تمسک جسته است ولی ما درصدد این هستیم که مطلب عقلی مستفاد از روایت را به‌عنوان استدلال عقلی مطرح کنیم. در حال در ادامه به برخی از این استدلال‌ها اشاره

خواهد شد.

صدوق در این زمینه روایاتی ذکر کرده است: (۱) در روایتی از امام رضا (ع)، این گونه به برهان حدوث اشاره شده است: «نظام توحید به خدا نفی صفات از اوست به خاطر گواهی عقل‌ها به اینکه هر صفت و موصوفی مخلوق است. هر آفریده‌ای، گواهی می‌دهد آفریننده‌ای دارد که نه صفت است و نه موصوف و گواهی می‌دهد که هر صفت و موصوفی، باهم همراه هستند و همراه با حدث هستند. عقل گواهی می‌دهد حدث از ازل نبوده است» (صدوق، ۱۳۹۸، ص ۳۵). این روایت با اثبات حدوث عالم، به دلیل وجود اقتران و رد دور و تسلسل وجود محدث را ثابت می‌کند؛ زیرا از یک طرف هر مخلوق حادثی، خالق دارد و از سویی، هر حادثی از ازل وجود نداشته است. پس خالق او نه خودش است و نه مخلوق حادث دیگر. (ر.ک: جزایری، ۱۴۳۰ ق، ج ۱، ص ۹۸ و ۹۹) بنا بر روایتی، امام رضا (ع) در پاسخ فردی که دلیل حدوث عالم را پرسیده بود، فرمودند: «تو وجود نداشتی سپس به وجود آمدی. بی‌شک می‌دانی که خودت، خودت را به وجود نیاورده‌ای و مثل تو نیز، تو را به وجود نیاورده است» (صدوق، ۱۳۹۸، ص ۲۹۳). امام در این حدیث، با داور قرار دادن انسان، حدوثش را محور قرار می‌دهد و آن را دلیل حدوث عالم می‌داند و از این راه بر وجود محدث استدلال می‌کند. (۳) مبتنی بر حدیثی امام صادق (ع) در پاسخ به سؤال ابن ابی العوجاء درباره حدوث عالم فرمودند: «هر شیء کوچک و بزرگی با ضمیمه شدن مثلش به آن بزرگ‌تر می‌شود و این از بین رفتن و منتقل شدن از حالت اول است و اگر قدیم بود از بین نمی‌رفت و تغییر حالتی نداشت؛ زیرا چیزی که از بین می‌رود و تغییر می‌کند جایز است به وجود آید و باطل شود؛ بنابراین بودنش بعد از عدم همان دخول در حدوث است پس این شیء در حالت اول معدوم بوده و ازل با عدم در یک چیز جمع نمی‌شود» (صدوق، ۱۳۹۸، ص ۲۹۷). در این استدلال امام، دگرگونی‌هایی که در عالم جاری است علت حدوث عالم بوده و اشیاء با وجود حدوث نمی‌توانند قدیم هم باشند؛ زیرا این دو باهم جمع نمی‌شوند. در ادامه این روایت، ابن ابی العوجاء به سخن امام اشکال وارد می‌کند: «در صورتی که فرض شود در اشیاء تغییری ایجاد نمی‌شود، چه دلیلی بر حادث بودن جهان وجود دارد؟» امام دو پاسخ می‌دهند. (۱) محل

بحث را جهان فعلی معرفی می‌کنند که خالی از تغییر نیست. اگر این رد شود و جهان دیگری (جهانی که خالی از عوارض است) غیر از آن فرض شود، خودش دلیل بر جانشین کردن جهان فعلی با جهانی دیگر است که ادعا شده بدون تغییر است و در این صورت نیز تغییر ثابت می‌شود. (۲) تغییر نکردن جهان در واقعیت امکان ندارد، مگر در عالم ذهن که آن‌هم دلالت بر وجود تغییر است؛ یعنی عالم فعلی در ذهن، با عالم بدون تغییر جایگزین شده است. (صدوق، ۱۳۹۸، ص ۲۹۸). (۴) صدوق در ذیل روایتی دلیل حدوث اجسام را این‌گونه بیان می‌کند: چون اجسام از مجتمع، متفرق و متحرک یا ساکن بودن، خالی نیستند. همچنین اجتماع، افتراق، حرکت و سکون حادث هستند بنابراین دانسته می‌شود جسم محدث است زیرا حدوث از آن جدا نشده و بر آن مقدم نمی‌شود (صدوق، ۱۳۹۸، ص ۳۰۰). در واقع جسم از حدوث جدا نمی‌شود و بر آن مقدم نمی‌شود زیرا حدوث بر حرکت، سکون، اجتماع و افتراق مقدم نمی‌شود. بلکه هنگامی که وجود یافت به خاطر اتصاف به هر یک از آن‌ها همراهشان است (جزایری، ۱۴۳۰، ج ۲، ص ۱۳۷).

صدوق پس از این روایت به بیان تقریری دیگر از حدوث عالم می‌پردازد: انسان، خود و دیگر اجسام را جدای از زیادی و کاستی نمی‌بیند و تدبیر و صنعتی در امور صورت می‌گیرد و دربردارنده صورت و اشکالی است که خارج از تدبیر انسان است. همچنین ضرورتاً می‌داند خودش و یا کسی از جنس خودش آن را ایجاد نکرده است و عقل و خیال نیز جایز نمی‌دانند که آنچه از دگرگونی جدا نیست مسبوق به قدیم باشد و در غیر از حالت تدبیری و تقدیراتی که مشاهده شده یافت شود یا بدون صانع و مدبر باشد. علاوه بر آن، پدیده‌های ساده‌تری مشاهده می‌شود که بدون خالق نیستند (صدوق، ۱۳۹۸، ص ۲۹۹). صدوق در این استدلال از دو مقدمه سود برده است. نخست اینکه انسان به‌طور بدیهی دگرگونی‌هایی در خود و پدیده‌های پیرامون می‌بیند که ضرورتاً خودش یا کسی از جنس او آن را ایجاد نکرده است. ثانیاً؛ امور حادث قطعاً مسبوق به قدیم نیستند و بدون صانع و مدبر نیز ایجاد نمی‌شوند؛ بنابراین جهان پیرامون و دگرگونی‌های آن محدثی دارد. او در ادامه، برای اثبات حدوث عالم استدلال دیگری بیان می‌کند. در این استدلال دلیل حدوث اجسام را وجود آن‌ها در حیز دانسته است در حالی که امکان وجود آن در حیز دیگر هم

وجود داشته است (ر.ک: صدوق، ۱۳۹۸، ص ۲۹۹). صدوق برای اثبات جسم نبودن خداوند، از برهان حدوث استفاده می‌کند. اجسام یا مجتمع هستند یا متفرق یا متحرک هستند یا ساکن. این ویژگی‌ها از ویژگی‌های حادث هستند؛ پس جسم هم به علت حدوث این ویژگی‌ها که از آن جدا نمی‌شود و مقدم بر آن نیز نمی‌شوند محدث است (صدوق، ۱۳۹۸، ص ۳۰۰). در این استدلال صدوق با خالی ندانستن اجسام از امور حادث به حدوثشان استدلال کرده است.

بنابراین، صدوق تنها به جمع‌آوری احادیث اکتفا نکرده و در ذیل بعضی روایات توضیحاتی می‌دهد. برای نمونه بعد از حدیث ۳۶ در باب توحید و نفی تشبیه خداوند به شرح برهان حدوث می‌پردازد. او دلیل قدیم بودن خداوند را این‌گونه بیان می‌کند: اگر خدا حادث بود، باید ایجادکننده‌ای می‌داشت؛ زیرا هیچ کاری بدون فاعل نیست. این سخن درباره ایجادکننده هم صدق می‌کند. اگر حادثی قبل از حادث دیگر وجود داشت تا بی‌نهایت نیازمند حادث بود و این محال است؛ پس صانع باید قدیم باشد؛ بنابراین آنچه سبب الزام صانع به قدیم بودن است، بر وجوب قدیم بودن آفریدگار هم دلالت می‌کند (صدوق، ۱۳۹۸، ص ۸۰ و ۸۱). در این استدلال، صدوق با اقامه دلیل بر قدیم بودن خداوند که به نوعی حادث بودن جهان است و نیازمندی هر حادث به محدث و باطل کردن تسلسل، به اثبات صانع قدیم پرداخته است. درحالی‌که در مباحث قبل صرفاً به بیان روایت بسنده کرده بود.

تقریر شیخ مفید: مفید برای طرح این برهان بعد از طرح مقدماتی در این راستا در جهت اثبات حدوث ممکن‌الوجود می‌گوید که هر ممکن‌الوجودی، یا جوهر است یا عرض که هر دو حادث هستند؛ پس هر ممکن‌الوجودی، حادث است (مفید، ۱۴۱۳، ص ۱۶ و ۱۷). درواقع مفید از حدوث جوهر و عرض بر حدوث ممکن‌الوجود استدلال کرده است. از نظر مفید خالی نبودن جوهر از دگرگونی دلیلی است که مفید برای حدوث آن‌ها مطرح می‌کند. (مفید، ۱۴۱۳، ص ۱۷ و ۱۸). نیز مفید می‌گوید: جوهر عدم بودند درحالی‌که قدیم معدوم نمی‌شود؛ و جوهر با مکان همراه است؛ اگر مقیم باشد در آن ساکن است و اگر

منتقل شده باشد، متحرک است. اگر به جوهر دیگری هم نسبت داده شود و امکان اخلال گزینه سومی در آن ممکن باشد، افتراق است و اگر نه، اجتماع است. پس جسم همواره با این اعراض همراه است و از آن جدا نمی‌شود؛ و دلیل حدوث مابقی اعراض، نیازمندی آنان به جوهر حادث است؛ چون جوهر، حادث است. پس اعراض هم حادث هستند (مفید، ۱۴۱۳، ص ۱۹). در ادامه مفید، وجود ممکن‌الوجود حادث را از غیر خودش می‌داند و برای آن، دو ادعا طرح می‌کند. (۱) حادث هیچ وجودی از خودش ندارد و (۲) وجود حادث از غیر خودش است و دلیل اینکه حادث هیچ وجودی از خودش ندارد این است که حادث، قبل از وجود، عدم محض است و اگر وجودش در آن اثر کند، مستلزم تأثیر معدوم در موجود و تأثیر شیء در خودش است که هر دو محال است. همچنین اینکه حادث یک مرتبه به عدم موصوف می‌شود و بار دیگر به وجودی که ممکن است دلیل وجود حادث از غیر است؛ بنابراین در ترجیح وجودش، به غیر نیازمند است؛ زیرا ترجیح بلا مرجح محال است. (مفید، ۱۴۱۳، ص ۱۹ و ۲۰).

او در ادامه، در پاسخ به این سؤال که چگونه ثابت می‌شود غیری که حوادث را ایجاد کرده، موجود است؟ می‌گوید: اگر غیر موجود نبود، نیازمند تأثیر معدوم در موجود بود که امری محال است. همچنین غیر حادث نیست، زیرا اگر آن غیر حادث بود، باید در زمره حوادث به شمار می‌آمد. پس نیاز داشت محدثی آن را ایجاد کند. اگر آن ایجادکننده، قدیم باشد حوادث در نهایت به محدث قدیم منتهی می‌شوند و مطلوب ثابت می‌شود؛ اما اگر محدث، حادث باشد، به محدث دیگری نیازمند است و حال اگر آن محدث، همان محدث اول باشد دور و اگر غیر از محدث اول باشد تسلسل خواهد بود که هر دو محال است؛ بنابراین حوادث در نهایت به محدث قدیم منتهی می‌شوند (مفید، ۱۴۱۳، ص ۲۰ تا ۲۱). مفید در جای دیگری وجود محدث برای حادث را بدیهی دانسته است؛ مثل وجود نویسنده برای نوشته، بنا برای بنا چون عقل محال می‌داند فعلی، بدون صانع ایجاد شود (مفید، ۱۴۱۳، ص ۳۲).

تقریر خواجه نصیر: بررسی آثار کلامی خواجه نصیر نشان می‌دهد، او شیوه متکلمان و

فیلسوفان را در اثبات خدا مجزا می‌داند (طوسی، ۱۴۱۳، ص ۳۰).

خواجه نصیر استدلال می‌کند که چون عالم ما سوی الله است و ما سوی الله یا جواهر است یا اعراض و چون جواهر به موجد نیازمند هستند، پس احتیاج اعراض هم به موجد ثابت می‌شود؛ زیرا هر آنچه جواهر به آن نیازمند باشند، اعراض هم به آن نیازمند هستند (مبتنی بر نیازمندی اعراض به جواهر). (طوسی، ۱۴۱۳، ص ۲۹ و ۳۰). او به چند شیوه متکلمان بر حدوث اشاره می‌کند:

استدلال او برای اثبات حدوث اجسام به این صورت است: هر جسمی، خالی از حوادث نیست و هر آنچه خالی از حوادث نباشد، حادث است. (طوسی، ۱۴۱۳، ص ۳۹) پس هر جسمی حادث است. وی این استدلال را بر مبنای اثبات چهار مقدمه می‌داند: (۱) اثبات وجود حوادث؛ (۲) اینکه هر جسمی، خالی از حوادث نیست؛ (۳) همه این‌ها حادث هستند؛ (۴) هر آنچه خالی از حوادث نباشد، حادث است. (طوسی، ۱۴۱۳، ص ۳۰)

بحث و تحلیل: شیخ صدوق برای اثبات حدوث جهان به حادث بودن انسان و پدیده‌های پیرامون او استدلال کرده است؛ اما شیخ مفید از طریق اثبات حدوث جواهر و اعراض به برهان حدوث استدلال کرده است. ملاصدرا تقریر متکلمان را از این برهان این‌گونه بیان می‌کند که اجسام از حرکت و سکون خالی نیستند که هر دو حادث هستند و آنچه از حوادث خالی نیست، حادث است بنابراین اجسام همگی حادث هستند و هر حادثی نیازمند محدثی است پس محدث جسم و جسمانی نیست و به خاطر دفع دور و تسلسل آن باری تعالی است (شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۶، ص ۴۷؛ سبحانی، ۱۳۸۲، ص ۱۶۷) بنابراین، حادث بودن حادثی به علت نیازمندی به علت است یعنی هر چیزی که شروعی دارد باید به وسیله علت دیگری به وجود آید. تسلسل نیز تسلسل ایجاب می‌کند که علتی مجرد از ماده علت جهان و حوادث باشد. پس سلسله حوادث به قدیم غیر حادث ختم می‌شود. (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۱۷۴).

لیکن برخلاف ادعای برهان حدوث، (۱) نیازمندی معلول به علت حدوث نیست بلکه امکان است (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۱۸۰ و ۱۸۱)، (۲) حدوث هم مثل حرکت از برخی

اوصاف و عوارض جسم است و محدث می‌تواند جسم باشد. لذا نیاز به محدث در محدوده عوارض و اوصاف باقی خواهد ماند و ذات عالم طبیعی و جسمانی از حدوث نیز بی‌نیاز خواهد ماند. درنهایت شبهه ازلیت ماده و صورت جسمیه قابل حل نخواهد بود (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۱۷۶) ۳) این برهان واجب‌الوجود را ثابت نمی‌کند زیرا درنهایت به اثبات یک قدیم می‌انجامد که خود محتاج و ممکن است لذا به برهان وجوب و امکان همچنان نیازمند است (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۱۷۸).

بدین ترتیب روشن می‌گردد: ۱) برهان مفید عام‌تر از مفاد برهان شیخ صدوق است، ۲) میزان اثبات وجود خدا متکی بر برهان حدوث، صرفاً در جهت اثبات محدث نبودن خدا، خود متکی بر علت بودن خدا است، نه محدث نبودن او و اساساً این برهان در همین حد خدا را اثبات می‌کند.

۲. برهان امکان و وجوب

تقریر شیخ صدوق: شیخ صدوق در کتاب التوحید روایتی را نقل می‌کند که به برهان امکان و وجوب اشاره می‌شود: «انسان، خودش را از دو حال خالی نمی‌بیند، یا خودش، خودش را خلق کرده است یا غیر او. اگر خودش، خودش را ایجاد کرده باشد، از دو معنا خارج نیست: یا بوده است و در عین بودن، خودش را ایجاد کرده است یا معدوم بوده و خودش را ایجاد کرده است. اگر درحالی که موجود بوده، خود را به وجود آورده که با وجودش بی‌نیاز از خلق کردن خود بوده است و اگر معدوم بوده است، مشخص است که معدوم نمی‌تواند چیزی را ایجاد کند. پس معنای سوم ثابت می‌شود و آن این است که برای انسان، صانع و خالق وجود دارد و او الله، پروردگار دو جهان است» (صدوق، ۱۳۹۸، ص ۲۹۰). در این استدلال، فرض یقین انسان به وجود خودش، به اثبات مقدمه نخست برهان امکان و وجوب یعنی وجود موجودی اشاره دارد. سپس با ردّ دور، وجود خداوند ثابت می‌شود. صدوق در ذیل این حدیث، بیان می‌کند که راه شناخت خود، درنهایت منتهی به خدا می‌شود چه از طریق پیامبران باشد و چه از راه عقل (صدوق، ۱۳۹۸، ص ۲۹۰).

تقریر شیخ مفید: مفید دلیل اینکه ایجادکننده حوادث واجب‌الوجود است را این می‌داند که دلیل واجب‌الوجود نبودن ایجادکننده، ممکن‌الوجود بودن است و اگر ممکن‌الوجود باشد، وجودش به غیر نیازمند است و اگر غیر، واجب‌الوجود باشد، حوادث به آن منتهی شده و مطلوب ثابت می‌شود و اگر غیر ممکن‌الوجود باشد در وجودش به ایجادکننده دیگری نیازمند است؛ بنابراین اگر همان اولی باشد، دور لازم است و اگر غیر باشد، منجر به تسلسل می‌شود و این امر باطل است. نهایتاً حوادث به محدثی منتهی می‌شود که ذاتش واجب‌الوجود است (مفید، ۱۴۱۳، ص ۲۲).

برهان واجب و ممکن متکلمان به تقریر خواجه نصیر: اعم از برهان حرکت و سکون و برهان حدود عالم است. او بیان می‌کند، هر چیزی غیر از واجب، ممکن است و هر ممکنی هم حادث است. پس هر چیزی غیر از واجب، حادث است. خواه جسم باشد یا جوهر یا عرض یا غیر آن. وی در ادامه به اثبات مقدمات برهان اشاره کرده و مقدمه نخست را بدیهی می‌داند. خواجه در اثبات مقدمه دوم از قاعده علیت استفاده می‌کند و از آنجایی که ایجاد ممکن نمی‌تواند خارج از دو حالت وجود و عدم باشد، بیان می‌کند در ایجاد ممکن در حالت وجودش به تحصیل حاصل می‌انجامد که امری محال است چون چیزی که وجود دارد را ایجاد نمی‌کنند. پس لاجرم ممکن باید در حالت عدم بوده باشد و اینجاست که ممکن مسبوق به عدم بوده و در تعریف حادث هم گفته شده امری که مسبوق به عدم باشد؛ پس حدود ممکن ثابت می‌شود. (طوسی، ۱۴۱۳، ص ۳۴).

برهان امکان و وجوب حکما به تقریر خواجه نصیر: برهان امکان و وجوب از براهینی است که خواجه در آثارش با تقریرهای متفاوتی آن را بیان می‌کند. خواجه موجودات را به دودسته واجب و ممکن تقسیم می‌کند و ممکن را موجودی می‌داند که در وجودش به مؤثر و ایجادکننده احتیاج دارد. اگر آن ایجادکننده واجب باشد، مطلوب که وجود واجب‌الوجود لذاته است ثابت می‌شود و اگر ممکن باشد به مؤثر دیگری احتیاج دارد و سخن قبلی ادامه می‌یابد این مسئله در حالی است که دور و تسلسل محال است (طوسی،

۱۴۱۳، ص ۳۵؛ طوسی، ۱۴۰۷، ص ۱۸۹). در واقع او معتقد است اگر تسلسل امکان‌پذیر باشد یعنی هر معلولی علت داشته باشد و علت هم خودش معلول علت دیگر باشد و این سلسله تا بی‌نهایت ادامه یابد باید همه این سلسله را به صورت ممکن در نظر بگیریم که بدون وجود تک‌تک این علت و معلول‌ها به وجود نخواهد آمد و هیچ معلولی هم علت خودش نیست. حال مؤثر، خود ممکن نیست چون ممکن است. داخل در آن ممکن هم نیست چون چیزی که داخل در ممکن باشد نمی‌تواند برای خود ممکن یا برای علل دیگر تأثیری داشته باشد لذا باید مؤثر چیزی خارج از این مجموعه در نظر گرفته شود و از آنجایی که ما همه موجودات را ممکن در نظر گرفتیم باید مؤثر آن واجب‌الوجود باشد.

خواجه در ادامه به اختلاف بین حکما و متکلمان اشاره می‌کند که بر موضوع تقدم عدم بر وجود ممکن تأکید دارد. او توضیح می‌دهد که حکما بر این باورند که عدم بر وجود ممکن، مقدم است اما به گونه‌ای نیست که هر دو هم‌زمان باشند، در حالی که حکما معتقدند که وقوع چنین تقدمی در اشیاء واقع در زمان ممکن است، اما به گونه‌ای که متقدم در یک زمان ایجاد می‌شود و متأخر در زمانی دیگر؛ و با توجه به اینکه زمان واجب‌الوجود نیست، تقدم عدم بر هر چیزی غیر از واجب به این معنا محال است. این همان قول ایشان به تقدم بعضی ممکنات و بلکه این تقدم بالطبع است. متکلمان پاسخ می‌دهند تقدمی که اجتماع متقدم و متأخر در آن ممکن نباشد واجب نیست از نظر زمان مباین برای آن دو باشد؛ پس تقدم بعضی از اجزا زمان بر بعضی دیگر در زمان دیگری نمی‌باشد. در این صورت چاره‌ای نیست در آن تقدیر زمان کافی باشد و در آن به وجود مغایر ممکنات محدث نیاز نباشد. پس این اختلاف بین متکلمان و حکما است در حالی که هر دو گروه بر نیاز همه ممکنات به موجد اتفاق نظر دارند. (طوسی، ۱۴۱۳، ص ۳۶)

خواجه نصیر در تقریر دوم بیان می‌کند موجود بالضروره یا واجب است یا ممکن. اگر واجب باشد، مطلوب ثابت است و اگر ممکن باشد، نیازمند مؤثر تام است و این به دلیل مقدمه تصدیقیه با ممکن امکان ندارد؛ بنابراین واجب‌الوجود است (طوسی، ۱۴۰۵، ص ۵۱۹).

در تقریر سوم خواجه نصیر بیان می‌کند هر کس حقیقت واجب و ممکن را بشناسد، با

کمترین تفکر می‌فهمد اگر وجود واجب‌الوجود نبود، ممکنات نیز اصلاً وجود نداشتند؛ زیرا موجودات همگی ممکن هستند و ممکن نیز از خودش وجودی ندارد و غیر خودش به او وجود می‌دهد. پس برای حصول وجود ممکنات، باید واجب‌الوجود وجود داشته باشد (طوسی، ۱۴۲۰، ص ۵۶).

و در تقریر چهارم پس از اثبات خداوند به‌عنوان واحد اول برای اثبات واجب‌الوجود بودن این مبدأ اول می‌گوید: مبدأ اول که هیچ مبدائی برای آن نیست نمی‌تواند ممکن‌الوجود باشد زیرا هر ممکن‌الوجودی دارای مبدأ است در حالی که گفته شد واحد اول هیچ مبدائی ندارد بنابراین مبدأ اول واجب‌الوجود است. (طوسی، ۱۴۰۵، ص ۴۷۵). وقتی چیزی موجود شد، واجب است در وجود واجب باشد؛ زیرا اگر در وجود واجب نباشد تمام موجودات ممکن و به مبدأ اصلی محتاج‌اند؛ بنابراین تقدیر هر مبدائی در وجود خود ممکن است پس در نیاز ممکنات دور یا تسلسل پیش می‌آید که هر دو محال است. (ر.ک: طوسی، ۱۴۰۵، ص ۴۷۵ و ۴۷۶) صدور موجودات از واجب‌الوجود در حال وجود آنها نیست؛ بنابراین همه موجودات غیر از واجب‌الوجود چه جوهر باشند یا عرض دارای ماده یا جدای از ماده محدث هستند. صدور موجودات از واجب‌الوجود در فرض عدم موجودات ممکن است (طوسی، ۱۴۰۵، ص ۴۷۶).

سرانجام، خواجه نصیر در کتاب شرح اشارات و تنبیهات ضمن اشاره به برهان حرکت به بیان خلاصه آن می‌پردازد: برخی از حکما با استناد به وجود حرکت به وجود مبدأ اول استدلال کرده‌اند، زیرا حرکت نیازمند محرک است و سلسله محرکات نمی‌تواند تا بی‌نهایت ادامه یابد بنابراین به وجود محرک اول غیر متحرک ختم می‌شود (طوسی، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۶۶).

بحث و تحلیل: شیخ صدوق در بیان برهان امکان و وجوب این‌گونه استدلال کرده است که انسان می‌داند نه در حالت وجود و نه در حالت عدم نمی‌تواند خود را به وجود آورده باشد؛ بنابراین باید وجود دیگری او را به وجود آورده باشد؛ اما استدلال شیخ مفید و خواجه نصیر به این صورت است که چون ممکن‌الوجود نیازمند غیر است و این غیر به

علت محال بودن دور و تسلسل نمی تواند ممکن الوجود باشد لذا وجود واجب الوجود ثابت می شود. از برهان امکان و وجود تقریرهای گوناگونی ارائه شده است. تقریر ابن سینا بر سه مقدم استوار است: وجود واقعیت، ممکن یا بالذات بودن واقعیت، رد دور و تسلسل و در نتیجه بالذات بودن واقعیت. (ابن سینا، ۱۴۰۴، ص ۴۳ تا ۴۶) اما ملاصدرا همین برهان را بر مبنای غنی و فقیر بودن موجود و هم با امتناع تسلسل و هم بدون آن ثابت می کند (جوادی، ۱۳۸۷، ص ۸۹). آیت الله جوادی آملی با تقسیم اشیا به ممکن الوجود، ممتنع الوجود و واجب الوجود و تعریف آن‌ها و قاعده «الشی ما لم یجب لم یوجد» واجب الوجود را ثابت می کند. (رک: جوادی آملی، ۱۳۸۸، صص ۱۴۷-۱۵۲). تقریر عبدالرزاق لاهیجی مبنا را بر ممکن بودن موجود گذاشته سپس به اصل علیت استدلال کرده و در نهایت با امتناع تسلسل و دور واجب الوجود را ثابت می کند (جوادی، ۱۳۸۷، ص ۸۳). شیخ اشراق هم اصل را بر ممکن الوجود بودن کل موجودات گذاشته سپس با این بیان که مجموعه ممکن هم به علتی نیازمند خواهد بود و علتش نمی تواند ممکن باشد چون همه ممکنات داخل در مجموع در نظر گرفته شده و اکنون علت تحقق مجموع، نمی تواند خودش جزئی از مجموع باشد علت ممکن را واجب الوجود و خارج از ممکنات می داند (رک: جوادی، ۱۳۸۷، ص ۸۴).

اما اشکال‌هایی که تقریرهای امکان و وجوب با آن مواجه است عبارت‌اند از: (۱) برخی تقریرها بدون استحاله دور و تسلسل بیان شدند این تقریرها با اشکالاتی مواجه هستند مثل اینکه سلسله ممکنات را یک مجموع واحد در نظر گرفتند درحالی که مجموع ممکنات مفهومی ذهنی است و در خارج تنها سلسله‌ای از آحاد وجود دارد. (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۱۵۸). (۲) علی‌رغم ادعای ابن سینا بر مبنا قرار دادن واجب الوجود، وی برهان را با فرض ممکن الوجود شروع کرده و سپس با امتناع تسلسل لزوم وجود واجب برای محقق شدن ممکن‌ها، ممکن مفروض الوجود را ثابت می کند (جوادی، ۱۳۸۷، ص ۷۹). (۳) موجود یعنی آنچه وجود دارد و چیزی که وجود دارد نمی تواند به هستی و نیستی نسبت مساوی داشته باشد در واقع این مقدمه که موجود یا ممکن است یا واجب اشکال دارد (جوادی، ۱۳۸۷، ص ۸۰). (۴) مفهوم وجود با حقیقت وجود مغایرت دارد و برهان صدیقین تنها از راه

وجود، خدا را ثابت می‌کند این درحالی است که برهان ابن سینا بر تحلیل خود وجود استوار نیست (همان، ص ۸۱).

با توجه به مطالب فوق، روشن می‌گردد که برهان امکان و وجوب ارائه شده توسط شیخ مفید همان برهان ابن سینا است که با اشکال فوق مواجه است و اما برهان شیخ صدوق حتی در همین حد نیست و ادامه مقدمات برهان سینوی را فاقد است.

۳. برهان حرکت

تقریر شیخ صدوق: یکی از روایاتی که صدوق نقل کرده، به برهان حرکت اشاره دارد: «هرچه در خلق یافت می‌شود، در خالق یافت نمی‌شود. هر آنچه در مخلوق ممکن است، در صانع ممتنع است. چگونه حرکت و سکون در صانع جاری باشد؛ درحالی که او اجراکننده حرکت است یا اینکه چگونه حرکت به او برگردد، درحالی که او آغاز آن است. در غیر این صورت، ذات خدا متفاوت می‌شد و کنه او جزء جزء می‌شد و معنای او از ازل، محال می‌شد. برای آفریننده، معنایی غیر آفریده شده نیست. اگر قبل از او حدی در نظر گرفته شود، پس از او هم باید حدی باشد. اگر تمامیت برای او فرض شود، نیازمند نقصان نیز می‌شود. چگونه مستحق ازل باشد چیزی که حدث از او ممتنع نیست. چگونه اشیاء را انشاء کند کسی که انشاء از او ممتنع نیست. در این هنگام، نشانه‌های آفریدگان در او پدید می‌آید» (صدوق، ۱۳۹۸، ص ۴۰). در این حدیث امام با چند استدلال حرکت و سکون را در مورد خداوند محال دانسته‌اند. ۱) حرکت و سکون از آثار و مخلوقات خداوند است بنابراین نمی‌تواند از صفات خداوند باشد. ۲) حرکت و سکون سبب می‌شود ذات خداوند متفاوت و متغیر باشد. ۳) حرکت و سکون موجب تجزیه و جزء جزء شدن ذات خداوند می‌شود (جزایری، ۱۴۳۰، ج ۱، ص ۱۱۹).

تقریر خواجه نصیر: او برهان حرکت و سکون را شیوه دیگر متکلمان در اثبات حدود اجسام می‌داند. بر اساس این برهان، جایز نیست که جسم ازلی باشد؛ زیرا در ازل، یا متحرک بوده است یا ساکن و هر دوی آنها باهم محال است. متحرک بودن آن به خاطر

این است که ازل یعنی نفی مسبوق به غیر و حرکت به معنای ثبوت مسبوق به غیر است. پس حرکت و ازلیت باهم جمع نمی‌شوند؛ اما ساکن بودن، محال است؛ زیرا سکون باوجود اینکه اقتضای مسبوق به سکون مثل خودش را دارد، واجب‌الوجود نیست؛ و هرگاه ممکن باشد، مسبوق به عدم است (طوسی، ۱۴۱۳، ص ۳۳).

بحث و تحلیل: شیخ صدوق در برهان حرکت به وجود حرکت در پدیده‌ها و نبود آن در خداوند استدلال کرده است. درحالی که شیخ مفید از هیچ‌یک از این استدلال‌ها استفاده نکرده است. در ادامه به بررسی تقریرهای گوناگون برهان حرکت می‌پردازیم. تقریر این سینا مبتنی بر وجود حرکت در اجسام، نیازمندی متحرک به محرک و رد تسلسل است (ابن سینا، ۱۴۰۴، صص ۴۳-۴۶). شهید مطهری برهان حرکت را بر مبنای برهان ارسطو بیان می‌کند ۱. حرکت حادث است و حادث بدون علت نیست پس به محرک نیاز دارد ۲. علت از معلولش جدا ناپذیر است ۳. حرکت در دنیا وجود دارد و به محرک هم‌زمان خودش نیازمند است اگر محرک ثابت باشد که هیچ ولی اگر محرک متحرک باشد به محرکی نیازمند است و باز ثابت یا متحرک بودن آن مطرح می‌شود و در نتیجه باید به محرک اول رسید که حرکت‌ها به آن منتهی می‌شود. (مطهری، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۱۷۲-۱۷۴، نیز ر.ک: جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۱۷۳؛ سبحانی، ۱۳۸۲، ص ۱۵۷ و ۱۵۸). ملاصدرا به همین امر معتقد است (شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۶، ص ۴۲ و ۴۳) منتها حرکت را از صور نوعیه و عوارض به ذات جسم و حرکت جوهری منتقل می‌کند (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۱۷۸). بدین ترتیب، با توجه به حکمت مشاء، حرکت از برخی اوصاف و عوارض جسم است و محرک غیر متحرک می‌تواند جسم باشد. لذا نیاز به محرک در محدوده عوارض و اوصاف باقی خواهد ماند و ذات عالم طبیعی و جسمانی از حرکت و محرک مصون خواهد ماند. در نهایت شبهه ازلیت ماده و صورت جسمیه قابل حل نخواهد بود (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۱۷۶) و اشکال مهم وارد بر برهان حرکت این است که این برهان قادر به اثبات واجب‌الوجود نیست زیرا در نهایت محرک اول، یعنی موجودی ثابت و غیرطبیعی را ثابت می‌کند اما قادر نیست وجوب آن را ثابت کند بنابراین به براهین دیگر

نیاز دارد (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۱۷۵ و ۱۵؛ مطهری، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۱۸۱). ولیکن در هر حال، هر برهان مبتنی بر حدّ وسط خود، مطلبی را که در حدّ وسط مندرج است اثبات می‌کند و برهان حرکت اساساً در صدد اثبات واجب‌الوجود بودن خدا نیست، بلکه صرفاً نیازمندی جهان به خدا را اثبات می‌کند؛ و بر این اساس، سخن صدوق، اشاره به این دارد که خداوند به‌عنوان معجری حرکت و آغازکننده آن است و در حقیقت مقدمه دوم از برهان حرکت است. چه این که در برهان حرکت مقدمه نخست به وجود حرکت در عالم اشاره دارد. مقدمه دوم هم بیان می‌کند هر حرکتی نیازمند محرک است پس عالم هم محرکی دارد.

۴. برهان فطرت

تقریر شیخ صدوق: برخی از روایاتی که صدوق نقل کرده، مؤید شناخت فطری حصولی خداوند در هر انسانی است: 1) «... و با فطرت و خلقتش حجت او ثابت می‌شود» (صدوق، ۱۳۹۸، ص ۳۵). منظور این است که: فطرت انسان بر توحید است چنانکه در حدیث مشهور آمده است و یا این که خدا ایشان را به گونه‌ای خلق کرده که به خاطر زیاد بودن ادله آفاقی و انفسی مضطر به تصدیق او هستند (جزایری، ج ۱، ص ۱۰۲)؛ و اگر فطرت این گونه نبود دلالت ادله سودی نمی‌رساند (صدوق، ۱۳۸۱، تحقیق: سیده‌اشم حسینی، ج ۱، ص ۳۵). ۲) «خلایق را بر فطرت شناخت ربوبیت خود آفریده است» (همان، ص ۵۶)؛ یعنی شناخت خداوند، امری فطری و مشترک بین انسان‌ها است.

بحث و تحلیل: استدلال شیخ صدوق در برهان فطرت بر اساس خلقت آفریده‌ها بر پایه شناخت ربوبی خداوند است؛ اما از اصل برهان و چگونگی راه‌یابی از فطرت به خدا، تقریرهای گوناگونی ارائه شده است: ۱) وجود واجب تعالی امری فطری است. (شیرازی، ۱۳۵۴، ص ۲۳). این سخن ناظر به آن است که توجه غریزی در سختی‌ها به خداوند، دلیل بر فطری بودن توحید است. ۲) عشق انسان به کمال فطری است. (رک: خمینی، ۱۳۸۰، صص ۱۸۲ تا ۱۸۴). این دیدگاه در واقع تلاش می‌کند با تبیین واقعیت خدا که کمال مطلق

است، فهم فطری بودن خدا را تسهیل کند.

۵. برهان دفع عقاب احتمالی

تقریر شیخ صدوق: صدوق در کتاب توحید در باب اثبات حدود عالم، در ضمن نقل روایتی از امام صادق (ع)، امام در پاسخ به ابن ابی العوجاء می‌فرماید: «اگر امر آن گونه که تو پنداشتی باشد درحالی که چنین نیست، پس ما و تو هر دو نجات یافته‌ایم و اگر امر آن گونه که ما می‌گوییم باشد، چنان که این گونه است، پس ما نجات یافته‌ایم و تو هلاک شده‌ای» (صدوق، ۱۳۹۸، ص ۲۹۸). در این استدلال به احتمال و عدم احتمال وجود خدا اشاره می‌شود، به این صورت که هر دو طرف ادعا یکسان هستند؛ اما اگر خدا وجود داشته باشد، تنها کسی نجات می‌یابد که به او معتقد باشد؛ بنابراین، عقل حکم می‌کند انسان برای دفع عقاب، حتی برای احتمال وجود خدا مانند کسی عمل کند که معتقد به وجود خداست.

بحث و تحلیل: شیخ صدوق برای اثبات خدا به برهان معقولیت دفع عقاب احتمالی استدلال می‌کند. حقیقت این است که علی‌رغم اشکالاتی که بر برهان دفع ضرر محتمل / دفع عقاب محتمل یا احتیاط عقلی و نیز تقریر آن در متن روایت وارد شده است، از جمله گفته شده است: (۱) تقریری که در روایات وجود دارد در واقع پاسخ نقضی است و ذهن را برای پذیرش وجود خدا آماده می‌کند (احمدوند، ۱۳۸۸، ص ۵۲). (۲) این تقریر از نظر اخلاقی درست نیست و کاربرد آن برای افراد لذت‌جو و طماع مناسب است (مروارید و مهدوی‌مهر، ۱۳۹۷، ص ۶۲). (۳) اعتقاد به خدا با توجه به این تقریر صرفاً تقلید از دیگران است که سبب ایمان نخواهد بود (مروارید و مهدوی‌مهر، ۱۳۹۷، ص ۶۷). (۴) این تقریر وجود هر خدایی را می‌تواند ثابت کند (مروارید و مهدوی‌مهر، ۱۳۹۷، ص ۶۸). (۵) تشخیص دین صحیح با وجود این تقریر ممکن نیست (محمدرضایی و حسینی گلکار، ۱۳۸۹، ص ۱۳). (۶) این تقریر برای پایبند شدن به دین‌داری مفید است و پذیرش دین نه اثبات وجود خدا (عباس‌زاده جهرمی و میمنه جهرمی، ۱۳۸۹، ص ۱۸۷؛ شکرالهی، ۱۳۹۰،

ص ۱۱۶). لیکن در واقع همه این اشکال‌ها غیرموجه هستند؛ زیرا: (۱) اولاً: برهان نقضی خود نوعی برهان موجه است، ثانیاً: برهان دفع ضرر / عقاب محتمل، برهان خلف بر اثبات وجود خدا است نه برهان نقضی و اشکال کننده، میان برهان نقضی و برهان خلف فرق نگذاشته است. (۲) دفع ضرر محتمل یک حکم ناشی از آراء محموده عقلانی است که عقلاً بما هم عقلاً بدان ملتزم هستند، و این با معنای لذت جویی متفاوت است. (۳) التزام به این برهان، خود از تولیدات عقل انسان است و نه تقلید از دیگران. (۴) این برهان فقط ترتیب اثر بر وجود خدا را اثبات می‌کند و فقط متصدی آن است و برای اثبات صفات خدا باید از برهان‌های دیگر بهره گرفت. (۵) دین صحیح را بعد از اثبات وجود خدا باید از راه برهان‌های عقلی و نقلی دیگر پیدا کرد. (۶) این برهان هم برای پایبندی به دین و هم در اثبات وجود خدا کارساز است و کاربرد هر برهان در موردی تعارض با مورد دیگر ندارد.

۶. برهان نظم

تقریر شیخ صدوق: بررسی احادیث کتاب توحید صدوق نشان می‌دهد معصومان (ع) گاهی برای اثبات وجود خداوند، به برهان نظم تمسک جستند: (۱) «آیا نمی‌بینی خورشید و ماه و شب و روز به دنبال هم می‌آیند و اشتباه نمی‌کنند، می‌روند و برمی‌گردند و برای هر یک مکانی غیر از مکان خودش نیست. اگر قادر بودند بروند و برنگردند، پس چرا برمی‌گردند؟» (صدوق، ۱۳۹۸، ص ۲۹۴ و ۲۹۵) نتیجه استدلال مذکور در این حدیث این است که این حرکات منضبط، منسجم، متفاوت و پیچیده از طبیعت فاقد شعور صادر نمی‌گردد (ر.ک: جزایری، ۱۴۳۰، ج ۲، ص ۱۲۷ و ۱۲۸). (۲) در روایات متعدد دیگر نقل شده توسط صدوق به برهان نظم اشاره شده است. (صدوق، ۱۳۹۸، ص ۳۲، ۵۳، ۷۱، ۴۵۵). وجه مشترک روایاتی که بیان شد، وجود نظمی هدفمند است که در پدیده‌های مختلف طبیعت مثل آسمان، زمین و... دیده می‌شود. این نکته ناظر بر مقدمه نخست برهان نظم است. با اضافه کردن مقدمه دیگر یعنی هر نظم هدفمندی، ناظمی آگاه دارد، می‌توان وجود ناظم آگاه را برای جهان ثابت کرد.

بحث و تحلیل: شیخ صدوق برای اثبات ناظم آگاه در جهان به حرکت منظم افلاک، پدید آمدن شب و روز و استحکام در موجودات استدلال می‌کند. در ادامه به بررسی تقریرهای گوناگون برهان نظم می‌پردازیم: (۱) شهید مطهری تقریر قدما بر برهان نظم را مبتنی بر این اصل می‌داند که معلول هم در اصل وجود از علت حکایت می‌کند هم در ویژگی‌ها و صفات. مخلوقات نه تنها نمایانگر وجود بلکه نمایانگر صفات پروردگار مثل حکمت و قدرت و علم او هستند (مطهری، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۸۳ و ۸۴). آیت‌الله جوادی آملی نیز برهان نظم مبتنی بر علت غایی را این گونه تقریر می‌کند که هر معلول علاوه بر علت فاعلی به علت غایی نیز نیازمند است؛ بنابراین فعلی که صادر می‌شود در مقایسه با سایر صورت‌های قابل تصور نسبت یکسانی ندارد چون در این صورت نیازمند ترجیح بلا مرجح می‌شود پس هر فعل با شکل خاصی رابطه ضروری دارد. کبرای برهان نیز این است که رابطه فعل با غایت رابطه وجودی است و رابطه با یک چیز، مبتنی بر وجود آن چیز است. رابطه بین فعل و غایت اگر ربط اشراقی باشد ناچار فرض غایت گریزناپذیر است؛ بنابراین غایتی که بدین صورت ثابت می‌شود در صورتی که بالذات فرض نشود به ناچار نیازمند غایت دیگری خواهد بود که در نهایت باید به غایت بالذات ختم شود. چون تا غایت بالذات محقق نشود غایاتی که در رابطه با آن هستند محقق نخواهد شد. این در حالی است که این غایات و غایت فعل مزبور بالفعل وجود دارند (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۲۵۱ تا ۲۵۳). (۲) شیوه دیگر تقریر بر همان مقدمه تجربی و عقلی رایج مبتنی است. (ر.ک: جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۲۴۱ و ۲۴۲؛ سبحانی، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۸۲) با توجه به مقایسه مفاد برهان نظم در نظر شیخ صدوق با دو رویه ذکر شده، مشخص می‌گردد که او گونه دوم از برهان نظم را از روایات برداشت کرده است.

نتیجه تحقیق

انواع برهان‌هایی را که شیخ صدوق، شیخ مفید و خواجه نصیر (ره) در اثبات وجود بدان تمسک جسته‌اند، در جدول (۱) نمایان است:

جدول ۱. گزیده مفاد براهین شیخ صدوق، شیخ مفید و خواجه نصیر در اثبات

نام متکلم	برهان	استدلال
شیخ صدوق	فطرت	اثبات دلیل وجود خدا به واسطه آفرینش انسان‌ها بر پایه فطرت شناخت ربوبیت خدا
	دفع عقاب محتمل	دفع عقاب عقلی با احتمال وجود خدا
	نظم	حرکت منظم افلاک، پدید آمدن شب و روز و استحکام در موجودات
	حدوث	حادث بودن انسان و پدیده‌های پیرامون او و عدم وجودشان در ازل
	حرکت	وجود حرکت در جهان پیرامون و عدم وجود آن در خدا
	امکان و وجوب	علم انسان به اینکه خودش نه در حالت وجود و نه عدم خودش را ایجاد نکرده است
شیخ مفید	حدوث	ممکن الوجود یا جوهر است یا عرض. حدوث جواهر به وجود دگرگونی‌هاست و حدوث اعراض به علت نیازمندی به جواهر
	امکان و وجوب	ایجادکننده حوادث واجب الوجود است زیرا اگر ممکن الوجود بود به غیر نیازمند بود و این غیر به علت دور و تسلسل نمی‌تواند ممکن الوجود باشد.
خواجه نصیر	حدوث	غیر ما سوی الله یا جوهر هست یا عرض. جواهر و اجسام به علت وجود دگرگونی، حرکت یا ممکن الوجود بودن حادث هستند. اعراض هم به علت نیازمندی به جواهر حادث، حادث‌اند.
	حرکت	وجود حرکت و نیازمندی حرکت به محرک و منتهی شدن آن به محرک اول غیر متحرک
	امکان و وجوب	اگر ایجادکننده ممکن الوجود، ممکن باشد به مؤثر دیگری احتیاج دارد درحالی‌که دور و تسلسل محال است.

همان‌گونه که در جدول (۱) نشان داده شده است. شیخ صدوق از براهین فطرت، معقولیت دفع عقاب عقلی، نظم، حرکت، حدوث و امکان و وجوب برای اثبات وجود خداوند سود برده است. شیخ مفید نیز از برهان حدوث و امکان و وجوب استفاده کرده‌اند، ولی براهین فطرت، معقولیت دفع عقاب احتمالی، نظم و حرکت در سخن شیخ مفید به کار برده نشده است و شیخ مفید و خواجه نصیر هر دو از برهان حدوث و امکان و وجوب استفاده کرده‌اند و وجه افتراق آن‌ها در استفاده از برهان حرکت است که خواجه نصیر از آن بهره برده ولی شیخ مفید به آن استناد نکرده است. در برهان حدوث نیز شیخ مفید و خواجه نصیر شیوه یکسانی پیش گرفته و از طریق اثبات حدوث جواهر و اعراض به برهان حدوث استدلال کرده‌اند.

هدف از اين پژوهش كه دستيابي به روش كلامي شيخ صدوق و شيخ مفيد و خواجه نصير (ره) در اثبات وجود خدا و بررسي نقاط اشتراك و افتراق آنها و اشاره به برخي نكات انتقادي است، دستاوردهاي زير را در پي دارد:

۱. بررسي آثار شيخ صدوق در اثبات وجود خدا بر روايات تكيه ويژه دارد هرچند روش كلامي وي غالباً همراه با بيان احاديث است؛ اما انتخاب احاديث، چينش و ترتيب احاديث و همچنين توضيح و رفع اشكالات، همگي نشان از بهره مندي وي از روش عقلي است؛ اما از مباحث عقلي نيز دور نبوده است. ولي مفيد برخلاف صدوق از بيان مستقيم روايات پرهيز داشته و در اثبات خداوند بيشتر از استدلالها و اصطلاحات عقلي بهره جسته است و استدلالهاي خواجه نصير در اثبات خدا كاملاً صبغه فلسفي دارد. او در آثار خود به برهان حدوث عالم اشاره مي كند. همچنين تقريرهاي متفاوت از برهان امكان و وجوب، نشان دهنده ترجيح اين برهان بر براهين ديگر در اثبات خدا در نظر او است.
۲. از ميان شش برهان مورد استفاده توسط سه متكلم شيعي، برهان فطرت، دفع عقاب محتمل و نظم فقط توسط صدوق و برهان حدوث و امكان و وجوب توسط هر سه متكلم و برهان حركت فقط توسط شيخ صدوق و خواجه نصير استفاده شده است.
۳. بيشتر استدلالهاي سه متكلم با توجه به ارتقاي مباحث كلامي و فلسفي، در قرون متأخر توسط فيلسوفان شيعي به ويژه صدر المتألهين، مورد اشكال واقع شده و در نهايت ارتقا يافته است.
۴. پاره اي اشكالها كه توسط نويسندگان معاصر به ويژه در رد برهان دفع عقاب محتمل مطرح شده، خود با اشكالهاي جدی مواجه است.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Kavous Rouhi Barandagh		https://orcid.org/0000-0003-3474-0421
Fahimeh Faghihi		https://orcid.org/0009-0004-0514-5222
Ebrahim Faraji		https://orcid.org/0000-0002-6411-0415

منابع

- ابن سینا، حسین بن عبدالله. (۱۴۰۴). *الشفاء؛ الالهیات، تصحیح: زائد، سعید و قنواتی، الاب، قم: مرعشی نجفی.*
- احمدوند، نفیسه. (۱۳۸۸). *براهین اثبات وجود خدا در کلام امام هشتمین علیه السلام. مجله فرهنگ پژوهش، دوره ۵، شمار ۱۱ - بهار ۹۱. صص ۶۶-۴۷.*
- جزایری، سید نعمت الله. (۱۴۳۰). *نورالبراهین فی بیان أخبار السادة الطاهرين. تحقیق: سید مهدی رجائی. ج ۱ و ۲. چاپ دوم. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.*
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۸). *تبیین براهین اثبات وجود خدا. چاپ پنجم. قم: مرکز نشر اسراء.*
- جوادی، محسن. (۱۳۸۷). *درآمدی بر خداشناسی فلسفی. قم: مؤسسه فرهنگی اطلاع رسانی تیان.*
- خمینی، روح الله. (۱۳۸۰). *شرح چهل حدیث. چاپ ۲۴. قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی ره.*
- سبحانی، جعفر. (۱۳۸۲). *مدخل مسائل جدید در علم کلام. قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.*
- شکرالهی، نادر. (۱۳۹۰). *مقایسه شرطیه پاسکال و اصل برائت. پژوهش نامه فلسفه دین. دوره ۹، شماره ۱ - اردیبهشت ۱۳۹۰. صص ۱۳۰-۱۱۱.*
- شیرازی، محمد بن ابراهیم. (۱۳۵۴). *مبدأ و معاد. چاپ اول. تهران: انجمن حکمت و فلسفه ایران.*
- شیرازی، محمد بن ابراهیم. (۱۹۸۱). *الحکمة متعالیه فی الأسفار العقلیه الأربعة. ج ۶. چاپ سوم. بیروت: دار إحياء التراث العربی.*
- صدوق، محمد بن بابویه. (۱۳۸۱). *التوحید، تصحیح و تعلیق: سیده اشتم حسینی، قم: جماعة المدرّسين فی الحوزة العلمیة.*
- صدوق، محمد بن بابویه. (۱۳۹۸ ق). *التوحید. چاپ اول. قم: انتشارات جامعه مدرسین.*
- طوسی، خواجه نصیرالدین. (۱۳۷۵). *شرح الإشارات و التنبیها. چاپ اول. قم: نشر البلاغه.*
- طوسی، خواجه نصیرالدین. (۱۴۰۵). *رسائل خواجه نصیر طوسی. چاپ اول. لبنان: دارالاضواء.*

طوسی، خواجه نصیرالدین. (۱۴۰۷). *تجربید الاعتقاد*. چاپ اول. تهران: مکتب الاعلام الاسلامی.

طوسی، خواجه نصیرالدین. (۱۴۱۳). *قواعد العقائد*. محقق: علی حسن خازم. چاپ اول. بیروت: دارالغربیه.

طوسی، خواجه نصیرالدین. (۱۴۲۰). *الأنوار الجلالیه فی شرح الفصول النصیریة*. تحقیق: علی حاجی آبادی و عباس جلالی نیا. چاپ اول. مشهد: مجمع البحوث الاسلامیه.

عباس زاده جهرمی، محمد و میمنه جهرمی، نصرالله. (۱۳۸۹). تبیین و تحلیل دلیل خداشناسی پاسکال. *فصلنامه علمی اندیشه نوین دینی*. دوره ۶، شماره ۲۳ - زمستان ۱۳۸۹. ص ۹۳-۱۷۵.

محمد رضایی، محمد و مصطفی حسینی گلکار. (۱۳۸۹). شرطیه پاسکال؛ آیا نظریه معقولیت یک برهان است؟ حکمت و فلسفه. دوره ۶، شماره ۲۲، تیر ۱۳۸۹. ص ۷-۳۲.

مروارید، جعفر و مهدوی مهر، وحید. (۱۳۹۷). بررسی تمایز ماهوی برهان شرطبندی پاسکال و حدیث محاجه امام صادق و ابن ابی العوجا و نتایج فلسفی و کلامی آن، *پژوهش‌های فلسفی و کلامی*. دوره ۲۰، شماره ۲، سال ۹-۲۰۱۸. ص ۵۷-۷۰.

مطهری، مرتضی. (۱۳۷۴). *مجموعه آثار*. ج ۴. چاپ هفتم. تهران: انتشارات صدرا.

مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۰). *المفیده، تحقیق: مؤسسه النشر الاسلامی التابعة لجماعة المدرسین*. چاپ اول. قم: دارالمفید.

مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳). *النکت الاعتقادیة، محقق: میرشریفی علی و مختاری رضا*. چاپ اول. قم: دارالمفید.

مهرنیا، حسن، حسینی، سید عبدالرحیم و بیات، موسی. (۱۳۹۸). تحلیل و بررسی رابطه عقل و نقل در اندیشه کلامی شیخ صدوق. *فصلنامه مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی*. دوره ۲۳، شماره ۱، ۱۳۹۸. ص ۱۱۷-۱۳۸.

نیازی، محمدعلی و محمودی، احمد. (۱۳۹۰). بررسی روش شناختی تطبیقی اندیشه کلامی صدوق و مفید. *نشریه الهیات تطبیقی*. دوره ۲، شماره ۶، مهر ۱۳۹۰. ص ۷۷.

References

- Ahmadvand, Nafiseh. (2009). Proofs of the Existence of God in the Kalam of the Eighth Imam (as). *Journal of Cultural Research*, Volume 5, Number 11 - Spring. pp 66-47. [In Persian]
- Ibn Sina, Hossein ibn Abd Allah, (1983). *The Healing: Theology*. Edited by Saeed Zaid and Muhammad al-Qanavati, Qum: Kitābkhānah-‘Umūmī-i Ḥazrat Āyat Allāh al-‘Uzmā M [In Arabic]
- (2009) *Tabyīn-i barāhīn-i isbāt-i Khudā (Proofs of Divine Existence)*, 5th edition, Qum : Markaz-ias r-srā. [In Persian]
- Ja ādī, Muḥsin. (2008). *An Introduction to Philosophical Theology*. Qum: Mu'assasah Farhangi Etela'at-Resani Tabi'an. [In Persian]
- Jazīrī, Sayyid Ni‘matullāh. (2008). *Noor al Barahin fi Bayan Akhbar al Sadat al tahiryin*. Edited by S yyid Mahdī Raḡā’ī. Vols. 1 and 2. 2the edition. Qum: Islamic Propagation Institute. [In Arabic]
- Motahari, Morteza (1995), *collection of works*, Volume 4, Tehran: Sadra Publishing House, 7th edition. [In Persian]
- Mūsavī Khumiynī Rūhullāh. (1981). *Commentary on Forty Hadith*. 24th edition. Qum: Mu'assasah Tanazim va Nashr Aasar Imam Khomeini (ra). [In Persian]
- Sadouq, Muhammad ibn Babawayh. (2002). *Al tohid*. Corrected and annotated by: Sayyed Hashim Hosseini, Qum: Jama'at al-Mudarrisin fi al-Hawzah al-'Ilmiyah. [In Arabic]
- Sadouq, Muhammad ibn Babawayh. (1977). *Al tohid*, 1st edition, Qum: Jama'at al-Mudarrisin. [In Arabic]
- Shirazi, Mohammad ibn Ibrahim. (1975). *Al mabda wa al maad*, 1st edition. Tehran: Anjoman Hekmat va Falsafeh Iran. [In Arabic]
- Shirazi, Mohammad ibn Ibrahim. (1981). *al-Ḥikmah al-muta‘āliyah*. Vol 6. 3rd edition. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]
- Shokrollahi, Nāder . (2011). Comparison of Pascal's Wager and the Principle of Innocence. *Philosophy of Religion Research*, Volume 9, Number 1 - April 2011. pp 111-130. [In Persian]
- Sobhanie, j'afar. (2003). *Introduction to New Issues in Kalam*. Qum: Mu'assasah Imam Sadeq (as). [In Persian]
- Tusi, Nasir al-Din Muhammad Inb Muhammad (1992), *Qavaid al Aqaid*. Researcher: Ali Hassan Khazim, 1st edition, Ba r t: Dār al-Gharb. [In Arabic]
- Tusi, Nasir al-Din Muhammad Inb Muhammad (1996). *Sharh al-Ashart and al-Tanbihat* . 1st edition. Qum: Nashr al-Balagha. [In Arabic]

- Tusi, Nasir al-Din Muhammad Inb Muhammad. (2006). *rasail of Khwajah Nasir Tusi*. 1st edition. Lebanon: Dar al-Azwa'. [In Arabic]
- Tusi, Nasir al-Din Muhammad Inb Muhammad. (1986), *Tajrīd al-i'tiqād*, 1st edition, Tehran: Maktab al aalam al Islami. [In Arabic]
- Tusi, Nasir al-Din Muhammad Inb Muhammad. (1999). *Al anvar al jalalia Fi sharh al Fosoul al Nasiriya*, Edited by: Ali Hajjiabadi and Abbas Jalalniya. 1st edition. Mashhad: Majma' al-Bohouth al-Islamiyah. [In Arabic]
- Abbaszade Jahromi, Muhammad and Meimane Jahromi, Nasrallah. (2010). An analytical explanation of Pascal's Wager on the existence of God. *ANDISHE-NOVIN-E-DINI A Quarterly Research* 2010; Volume 6, Number 23:175-192. [In Persian]
- Majlisī, Muḥammad Bāqir Ibn Muḥammad Taqī(1403). *Behar al-Anwar al-Jame'ah li Durar Akhbar al-A'immah al-Atahara*. Edited by: A team of researchers Bayrūt: Dar al Ihya' al-Tourath al-'Arabi. [In Arabic]
- Muhammad Reza'i, Muhammad and Mostafa Hosseini Golkar. (2010). Pascal's Wager, Is the theory of Rationality a proof? *Wisdom and philosophy*. June, Volume 6, Number 22, 7-32. [In Persian]
- Morvarid, Jafar and Vahid Mahdavi-Mahr. (2018). A Study of the Essential Distinction between Pascal's Wager Argument and Imam (peace be upon him)'s Dialectic with Ibn Abi al-'Awjā' and its Theological and Philosophical Outcomes, *Journal of Philosophical Theological Research*. June, Volume 20, Number 2: 57-70. [In Persian]
- Mofid, Muhammad ibn Muhammad Ibn Noaman. (1989). *Al-Muqn'ah*, edited by: Mu'assasah al-Nashr al-Islami al-Ta'bi'ah li Jama'at al-Mudarrisin. 1st edition. Qum: Dar al-Mofid.
- Mofid, Muhammad ibn Muhammad Ibn Noaman. (1992a). *Awa'il al-Maqalat*, edited by: Ansari Zanjani, Ibrahim and Zanjani, Fazlullah. 1st edition. Qum: Dar al-Mofid.
- Mofid, Muhammad ibn Muhammad Ibn Noaman. (1992b). *Al-Nukat al-T'iqadiyah*, edited by: Mirsharifi Ali and Mokhtari Reza. 1st edition. Qum: Dar al-Mofid.
- Mofid, Muhammad ibn Muhammad Ibn Noaman. (1992c). *Al-Nukat fi Muqaddimat Usul fi 'Ilm al-Kalam*, edited by: Hosseini Jalali, Moharramreza and Mirsharifi Ali. 1st edition. Qum: Dar al-Mofid.
- Mehrnia, Hasan, Hosseini, Seyyed Abdolrahim and Bayat, Musa. (2019). Analysis and Examination of the Relationship between Reason and

Revelation in the Theological Thought of Shaykh al-Saduq. Knowledge of Islamic Studies at the University. Volume 23, Number1: 117-138.

Neyazi, Mohammad ali and Mahmoodi, Ahmad. (2011). A Methodological Comparative Research between Sheikh Sadogh and Sheikh Mofid Theological Theory. *Comparative Theology*, Volume 2, Number 6: 77-94.

استناد به این مقاله: روحی برندق، کاووس، فقیهی، فهیمه، فرجی، ابراهیم. (۱۴۰۲). مطالعه تطبیقی انتقادی مضامین استدلال‌های کلامی شیخ صدوق، شیخ مفید و خواجه نصیر طوسی (ره) در اثبات وجود خدا. پژوهشنامه کلام تطبیقی شیعه، ۵ (۱)، ۳۶-۷. DOI: 10.22054/jcst.2024.79607.1167

Bnmu Journ of Retett ct nn Shi' Comprvvv Theology is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.